

JAROSLAV LOPOUR / 21. 9. 2016

Zdeněk Štěpánek

Již sto dvacet let uplyne od chvíle, kde se v Tvoršovicích u Benešova narodil jeden z nejvýznamnějších a největších českých herců dvacátého století Zdeněk Štěpánek. Herec statné mužné vysoké postavy, podmanivých očí a charakteristického drsného, ale přesto melodického, hlasu na divadelních podiích, před kamerami i před mikrofonem vytvořil desítky charakterních kreací těch nejvýznamnějších postav českého i světového repertoáru. V české kinematografii navíc jako jediný získal možnost sehrát postupně několik významných postav z naší historie – od Jana Husa a Jana Žižky přes maršála Russworma, Mikuláše Dačického z Heslova, J. E. Purkyně, Františka Palackého, J. K. Tyla, F. L. Riegera až po svatého Václava.

Foto: Národní filmový archiv

Narodil se 22. září 1896 do rodiny s uměleckými sklony. Jeho prastrýc Jan Nepomuk Štěpánek (1783–1844) byl divadelníkem, dramatikem a ředitelem Stavovského divadla a otec, ač člen selského rodu od Pardubic (matka byla z chodského mlýna) a hospodářský správce, byl muzikant a zpěvák. V Rakovníku začal studovat na reálce, z ní přestoupil na hospodářskou školu. Po absolutoriu pracoval v lihovaru a od roku 1913 na statku v Josefově jako hospodářský praktikant. Nakonec zvítězila touha po divadle a mladý Štěpánek nastoupil jako herec ke kočovným společnostem Adolfa Marka (1913–1914), Roberta Morávka (1914) a Karla Jičínského (1914–1915).

Roku 1915 narukoval do první světové války, ještě týž rok na podzim byl zraněn a zajat na ruské frontě. Podařilo se mu uprchnout a v Rusku poté zažil řadu strastiplných a nebezpečných příhod, nějaký čas byl vězněn v kyjevské pevnosti, naučil se jazyk a pracoval jako dělník, kuchař, pekař, příručí, zpěvák nebo vedoucí hotelu. V roce 1916 se stal v Kyjevě režisérem a hercem českého krajanského ochotnického divadla. Následně se přihlásil k České družině a stal se hercem, režisérem a dramatikem Divadla československé armády na Rusi, s níž hrál od února 1919 do května 1920

podél Magistrály. V legiích prodělal také několik útoků a bojů.

Roku 1920 se lodí kolem čínských a indických břehů a suezským průplavem vrátil do Prahy. Všechny své válečné útrapy herec později napínavě vylíčil v jedné ze svých vzpomínkových knih *Za divadlem kolem světa* (1970). Před demobilizací hostoval v Divadle na Vinohradech. Stal se členem divadla na Kladně (1920–1921) a následně se vrátil do Prahy, zpět do Divadla na Vinohradech (1921–1934). Po pohostinských vystoupeních byl K. H. Hilarem přijat do svazku činohry Národního divadla v Praze, kterou krátce vedl (1953–1956), a setrval zde až do své smrti. Do Národního divadla byl sice přijat již dříve, Vinohrady mu však v přestupu bránily.

Kromě herectví se nadále věnoval režijní činnosti (*Lucerna, Maryša, Naši furianti, Tři sestry*), psaní divadelních her (*Nezbedný bakalář, Monastýr nad tajgou, Kamaráde, kde jsi?*), především s legionářskou tematikou, a svými mimořádnými hlasovými dispozicemi umělecké recitaci a četbě. Realistické herectví Zdeňka Štěpánka bylo vnímáno jako pokračování vojanovské a vydrovské tradice. Na Vinohradech sehrál postavy záporných i kladných charakterů jdoucí neochvějně za svým cílem. Takový byl jeho *Hamlet, Loupežník* nebo *Jánošík*. Druhou polohou byli muži vnitřně rozervaní a rozporuplní (v inscenacích *Živá mrtvola, Bratři Karamazovi, Král Václav IV. či Idiot*). Prošel všemi žánry, různorodým repertoárem, uplatňoval se jak v rolích tragických, tak tragikomických i komických. Po příchodu do Národního divadla své herecké polohy ještě více rozvinul.

Hrál hrdinské a charakterní kreace, jež vykresloval do nejmenších podrobností, a dobře se uplatnil v shakespearovských hrách. Přes *Marca Bruta (Julius Caesar)*, *Maršála (Bílá nemoc)*, *Mikuláše Dačického z Heslova (Zvíkovský rarášek a Paní mincmistrová)*, *Cyrana z Bergeracu* došel až k vrcholné úloze svého vyzrálého herectví, k Shakespearovu *Králi Learovi*. Ve výrazových prostředcích Zdeňka Štěpánka měla důležité postavení precízně zvládnutá mimika, hra obličeje a pohyb celého těla, projev širokého hlasového rejstříku, velká živelnost a nezkrotný temperament.

Po příchodu do Vinohradského divadla se poprvé Zdeněk Štěpánek se svými kolegy objevil ve filmu. V dnes již nedochovaném pohádkovém příběhu *Zlatý klíček* (1922) podle Karla Čapka a v režii Jaroslava Kvapila sehrál bankovního úředníka. O tři roky později ztělesnil svoji první historickou postavu J. K. Tyla ve filmu režiséra Svatopluka

Innemanna Josef Kajetán Tyl (1925), ke kterému si Štěpánek s Bohušem Stejskalem napsal i scénář. Po hlavní úloze ředitele Jana Skácela v melodramatu vinohradského kolegy Františka Hlavatého Román hloupého Honzy (1926) mu byl režisérem Janem S. Kolářem svěřen na samém konci němé epochy české kinematografie part knížete Václava v historickém velkofilmu Svatý Václav (1929), jenž se měl stát vyvrcholením oslav milénia smrti prvního českého světce.

Těsně po nástupu zvukového filmu, ač byl hercův temperamentní projev zpočátku mírně patetický a teatrální, což později Štěpánek odstranil zmírněním a zcivilněním, ještě sehrál dvě postavy kasaře Pištory v Kodíčkově komedii Obrácení Ferdýše Pištory (1931) a legionáře Koláře v Innemannově dramatu podle románu Josefa Kopty Třetí rota (1931). Po těchto příležitostech se v českém filmu odmlčel. Až od poloviny třicátých let začal být režiséry využíván pravidelně. Z té doby připomeňme velké role legionáře Matějky v Jízdní hlídce (1936) Václava Binovce, Antonína Havla a sedláka Jana Výravy v Borského snímcích Vojnarka (1936) a Jan Výrava (1937) či guvernéra a dvojroli muže z neznáma a průmyslníka Johna Graigse ve Fričově komedii Svět patří nám (1937) a v psychologickém dramatu Muž z neznáma (1939).

Ovšem vysoko vyčnívajícími se staly tři kreace, jež Štěpánek vytvořil ve filmu během let 1937 a 1938. První z nich byl z divadelních prken přenesený válkychtivý a krvelačný maršál, v přepisu protiválečného dramatu Karla Čapka Bílá nemoc (1937) v režii Hugo Haase, kterého až nákaza bílou nemocí donutí uzavřít celosvětový mír. V té druhé láska k prodavačce Haně (Lída Baarová) po letech opět probudí jemné city v původně tvrdém a bezcitném majiteli automatu Nevostrém z Panenství (1937) Otakara Vávry. Potřetí se Štěpánek stal neodolatelným věčným frejřírem, žertěrem, „vínapytlem“, literátem a bojovníkem za práva českého národa Mikulášem Dačickým z Heslova ve Vávrově nacionální renesanční komedii Cech panen kutnohorských (1938). K té si herec sám napsal námět a s Vávrou byl i spoluautorem scénária. Ještě týž rok si Dačického zopakoval i v Národním divadle.

Během nacistické okupace jej návštěvníci kin mohli zhlédnout jako vrchního inženýra Gregora v dramatu z uhelných dolů Druhá směna (1940) Martina Friče, venkovského šumaře Valentu v Paličově dceři (1941) Vladimíra Borského, divadelního rekvizitáře Vajganta v melodramatu Františka Čápa Preludium (1941), MUDr. Františka Slabu ve Fričově Experimentu (1943) a jako sedláka Josefa Potužáka v Čáповě dramatu Mlhy na

blatech (1943).

Z protektorátního období ční ze Štěpánkových filmových výkonů převor otec Antonín, nosící pod řeholním rouchem ve škorní bambitku a držící po vpádu Pasovských pevnou rukou dvůr pražského Anežského kláštera plný řemeslníků, chudiny a zločinců ze všech koutů Evropy, v historickém velkofilmu Otakara Vávry Rozina sebranec (1944–1945). Film podle románu Zikmunda Wintera byl téměř celý natočen v průběhu roku 1944, ale dokončen a uveden byl až na podzim 1945.

Za okupace se Štěpánek snažil opět uplatnit i scenáristicky. Nejprve byl jedním ze scenáristů (a též jedním z herců) velkofilmu Kníže Václav (1942) Františka Čápa, který ale zůstal nedokončen. Podruhé převedl s Otakarem Vávrou do filmové podoby předlohy Zikmunda Wintera pod názvem Nezbedný bakalář, jež se měly začít natáčet v roce 1942, ale pro cenzurní a finanční překážky byl snímek vytvořen až po válce. Nezrealizován a pouze ve scénáři zůstal Štěpánkův životopisný film Pimprlový král (1942) o Matěji Kopeckém. Ten připravovala výrobní společnost Miloše Havla Lucernafilm s Vlastou Burianem v titulní úloze. Nezfilmovány zůstaly i jeho další scénáristické pokusy – dramatizace povídky A. S. Puškina Výstřel, osudy pohraniční vesnice Místo nejkrásnější a drama Dcera národa (1952).

Po osvobození byl Štěpánek neprávem nařčen z kolaborace s nacisty, vyšetřován Disciplinární komisí, pro sezónu 1945/1946 vyřazen z práce v Národním divadle a předán Mimořádnému lidovému soudu. V této atmosféře od podzimu 1945 do léta 1946 natočil s Vávrou podle svého scénáře a divadelní hry již zmíněnou renesanční komedii Nezbedný bakalář (1946). V ní Štěpánek přes vnější okolnosti podal jako svobodomyšlný, bohémský, čestný a spravedlivý bakalář Jan opět temperamentní a vyzrálý výkon. Ještě týž rok byl osvobozen v plném rozsahu a mohl se v klidu vrátit ke své herecké práci na prknech Národního divadla.

Od roku 1947 až do své smrti byl Štěpánek s různou intenzitou, ale prakticky stále vyhledávaným a oblíbeným filmovým hercem. Opět si zopakoval skutečné i upravené historické postavy. Takový byl jeho František Palacký (Revoluční rok 1848, 1949 a Mladá léta, 1952), alkoholický a fanatický maršál Russworm (Císařův pekař – Pekařův císař, 1951), politik F. L. Rieger (Mikoláš Aleš, 1951), profesor Kuffner (Tajemství krve, 1953), vědec J. E. Purkyně (Horoucí srdce, 1962) nebo generál potírající povstání v

rumburských kasárnách z května 1918 (*Hvězda zvaná Pelyněk*, 1964). Vyvrcholením jeho historických kreačí se stal Mistr Jan Hus a hejtman Jan Žižka z Trocnova v monumentální *Husitské trilogii* Otakara Vávry *Jan Hus* (1954), *Jan Žižka* (1955) a *Proti všem* (1956).

Za pozornost stojí další role ve snímcích ze současnosti nebo i z historie. K nim můžeme zařadit dvojakého městského tajemníka Tietzeho ve Vávrově dramatu *Nástup* (1952), citlivého papírníka Jana Hlubinu ve šrámkovském přepisu *Měsíc nad řekou* (1953) *Václava Kršky*, děda Jana Sladkého Koziny (Vladimír Ráž) v *Psohlavcích* (1954) Martina Friče, odvážného zednického mistra Vokáče v Balíkově dramatu podle skutečné události *Bomba* (1957), prospěchářského strýce Mizinu nešťtícího se pro kariéerní postup ani vraždy ve Vávrově přepisu románu Jana Otčenáška *Občan Brych* (1958), alkoholu propadlého inženýra Dandu v dramatu *Dnes naposled* (1958) Martina Friče, předsedu Rady starších Löwenbacha odmítajícího i za cenu ztráty svého života podepsat transporty vězňů z terezínského ghetta v dramatu *Zbyňka Brynycha Transport z ráje* (1962), děda Vševěda ve stylizované pohádce *Tři zlaté vlasy děda Vševěda* (1963) *Jana Valáška* a profesora v Herzově psychologickém *Znamení Raka* (1966).

V závěru tvůrčí dráhy byl Štěpánek obdařen pro svoji kariéru dvěma netypickými úkoly. Z nich je známější zejména rozvážný velitel kosmické lodi Vladimír Abajev ve sci-fi dramatu *Jindřicha Poláka a Pavla Juráčka Ikarie XB 1* (1963). Překvapivě civilní – a o to působivější a přesvědčivý – herecký projev podal v dnes neprávem pozapomenutém středometrážním příběhu *Václava Gajera Horký vzduch* (1965), kde jeho vesnický děda Vojta Březina bojuje nejen s ústrky lakomé ženy (Jindra Rathová) slabošského syna (Vilém Besser), s nízkou penzí, s nedůstojnými podmínkami k životu v kůlně a se samotou, ale především s chudobou a s hladem.

S kinematografií se Zdeněk Štěpánek rozloučil menší rolí kapitulujícího německého generála Schwarze v Novákově tragikomedii z posledních dnů druhé světové války *Maratón* (1968). Film byl však uveden do kin až po hercově smrti. Kinematografie často využila i Štěpánkuv hlasový projev. K několika hraným (například *Z mého života*, 1955 nebo *Marketa Lazarová*, 1967) a k řadě krátkým, dokumentárním a animovaným snímkům načetl komentář. Ke Krškově pohádce *Legenda o lásce* (1956) namluvil hlas Železné hory a ve fantastickém filmu Karla Zemana *Ukradená vzducholod'* (1966)

přemluvil hereckého kolegu Václava Švece (kapitán Nemo).

V roce 1960 o něm režisér Otakar Vávra sestavil středometrážní medailon *Národní umělec Zdeněk Štěpánek*, ve kterém ožívají hercovi nejlepší role. Spolupracoval rovněž s televizí, s rozhlasem a s dabingem. Z televizních filmů a inscenací si uveďme alespoň pásmo Jiřího Krejčíka *Hrdinové okamžiku* (1961), drama Františka Filipa *Malér* (1965), psychologické drama *Neviditelný* (1965) Jiřího Bělky, Moskalykovo historické drama *Noc bez úsvitu* (1966), Filipem zfilmované drama Aloise Jiráska *Lucerna* (1967), krátkou komediální hříčku *Na zapřenou* (1967) Ludvíka Ráži, Rážovu pohádku *Princezna Pampeliška* (1967), Bělkovo historické drama o poslední bitvě Napoleona *Waterloo* (1967) anebo drama podle Maxima Gorkého *Jegor Bulyčov* (1968) v přepisu Jaroslava Dudka.

Ve třicátých letech se zúčastnil Divadelního a filmového festivalu v Moskvě (1934) a aktivit Společnosti přátel nového Ruska a protifašistického Klubu českých a německých divadelních pracovníků. Po roce 1945 v organizační práci pokračoval a byl mimo jiné členem Ústředního výboru Svazu československých divadelních a filmových umělců (1961–1964). V poslední fázi své herecké činnosti se Štěpánek těžce smířoval s faktem, že především v Národním divadle je upozadován a jeho herecké kvality nejsou využity tolik, jak by si zasloužily. Mrzelo ho též, že pro něj ani jeho „dvorní“ režisér a v kinematografii nejbližší spolupracovník Otakar Vávra nedokázal v šedesátých letech nalézt vhodnou a adekvátní hereckou příležitost.

Třikrát se stal laureátem Státní ceny za dramatické umění (1926, 1936 a 1951), za herecký výkon ve filmu *Jízdní hlídka* mu byla udělena Čestná cena ministra průmyslu, obchodu a živností (1936) a za scénář k filmu *Nezbedný bakalář* spolu s Otakarem Vávrou II. prémie v hodnotě 10 000 korun od Aprobační komise pro schvalování českých filmů. Dále byl oceněn titulem Národní umělec (1953), Řádem práce (1958), Řádem republiky (1963), Pamětní medailí k 20. výročí zestátnění Československého filmu (1965) a Cenou Víta Nejedlého (1967). Kromě několika již zmíněných divadelních her sepsal čtyři svazky pamětí *Vlastní cestou* (1948), *Herec* (1961), *Vzpomínky* (1966) a *Za divadlem kolem světa* (1970).

Štěpánkovy životní osudy do velké míry předurčily i povahové vlastnosti zděděné po otci. Byl velký bouřlivák a hazardér, měl dobrodružnou mysl, odvahu a užíval si život

plnými doušky. Divadelní a filmovou herečkou byla i jeho první manželka Elena Hálková (1907–1985) a děti Jana (nar. 1934), Martin (1947–2010) a Petr (nar. 1948) Štěpánkové. Nejmladší dcera Kateřina Taberyová (nar. 1951) je divadelní režisérkou a televizní analytičkou.

Pouhé dva dny před smrtí, 18. června 1968, byl naposledy zachycen kamerou v záznamu Divadelního ústavu při svém též posledním divadelním vystoupení v Dürrenmattových *Novokřtěncích*. Herec, režisér, dramatik a scenárista Zdeněk Štěpánek zemřel náhle 20. června 1968 v Praze v nedožitém věku dvaasedmdesáti let. Pohřben je na vyšehradském Slavíně. Osudového 21. srpna 1968 se již naštěstí nedožil. Sovětská okupace by pro něho, kdo v Rusku prožil dramatickou a nezanedbatelnou část svého života, byla velkou ranou.